

Енциклопедист, який випередив час (125 років від дня народження Євгена Онацького)

Сергій Білокінь
*Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна*

Резюме: У статті висвітлено постать великого українця, енциклопедиста Євгена Онацького крізь призму найвідомішої його праці «Українська мала енциклопедія», яку він підготував і опублікував у роки перебування в еміграції в Аргентині. Наголошено, що «Українську малу енциклопедію» на решті перевидано в Україні (поки що опубліковано 2 томи із 4-х запланованих). У 2019 році минає 125 років від дня народження та 40 років від дня смерті Є. Онацького.

Ключові слова: Євген Онацький, «Українська мала енциклопедія», енциклопедії, народознавство.

Encyclopedist who has been ahead of his time (to the 125th anniversary of Yevhen Onatskyi's birthday)

Serhii Bilokin
*NASU Institute of History of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

Abstract: The article is dedicated to Yevhen D. Onatskyi who is a prominent figure of Ukraine, primarily known as an encyclopedist because of The Small Ukrainian Encyclopedia that is his most famous work. The Small Ukrainian Encyclopedia was compiled and published during his stay in exile in Argentina. The study reports that The Small Ukrainian Encyclopedia has finally been reprinted in Ukraine (4 volumes are planned to be published; currently 2 volumes (2016, 2018) are already issued). In 2019, it will be 125 years since the birth and 40 years since the death of Ye. D. Onatskyi.

Keywords: Yevhen Onatskyi, The Small Ukrainian Encyclopedia, encyclopedias, ethnic studies.

У 2019 році Євгенові Онацькому (1894–1979), видатному українському етнологу, просвітителю, публіцисту, політику й енциклопедисту, уродженцю Глухова Чернігівської губернії (нині Сумської області) виповнилося б 125 років. Вершиною його творчості є «Українська мала енциклопедія» – авторський енциклопедичний проект, що на відміну від традиційних енциклопедій характеризується низкою індивідуальних, не завжди характерних для таких видань особливостей. Як влучно зауважує Микола Мушинка, під поняттям «енциклопедія» зазвичай розуміють колективну працю багатьох авторів – спеціалістів у вузьких ділянках науки та техніки, упорядковану одним із них. «Українська мала енциклопедія» проф. Євгена Онацького відступає від цього правила: це довідкове видання, що відображає світогляд та особисті погляди Онацького на людей, події й речі [Мушинка, с. 99]. За словами Наталії Зубець, Євген Онацький чітко усвідомлював відмінність своєї від інших енциклопедій, адже вкладав у поняття «мала енциклопедія» не обсяг вміщених у праці знань, а причетність до її створення лише однієї людини [Зубець, с. 60].

«Українська мала енциклопедія» складається з 16 книжок, опублікованих у Буенос-Айресі впродовж 1957–1967 років з позначкою «Накладом Адміністрації УАП Церкви в Аргентині». Для однієї людини підготувати таке видання є колосальною працею – на неї Євген Доментійович поклав усе своє життя. Він – справжній страдник української культури. Створити таку фундаментальну працю здається не під силу одній людині. Лишається схилитися перед його героїчним чином, ба навіть подвигом. Актом поваги й усвідомлення необхідності популяризувати в суспільстві знакові для української нації культурні надбання стало перевидання «Української малої енциклопедії» Є. Онацького [Онацький, т. 1–2], розпочате 2016 року у видавництві «Пульсари», упорядником якого є автор цих рядків (заплановано оприлюднити УМЕ у 4-х томах). В основу тексту цієї статті покладено передмову до першого тому перевидання.

Енциклопедизм Є. Онацького формувався поступово. Вихованця Київського університету Св. Володимира (1917), його у квітні того ж року призначили завідувати секретаріатом, а в травні ввели до складу Української Центральної Ради представником Чернігівської губернії. Він був членом Української дипломатичної місії в Італії, де мешкав багато років, згодом – організатором української наукової праці в Південній Америці, засновником і першим головою, а потім почесним головою Спільки українських науковців, мистців та літераторів.

Євген Онацький – активний журналіст, редактор аргентинської газети «Наш клич» (1947–1963), календаря-альманаха «Відродження» (1949–1961), місячника УАПЦ «Дзвін» (1953–1957), автор 22-х книжок українською мовою і 11-ти – італійською, серед яких праці «Наше національне

ім'я; Наш національний герб» (1949), щоденники «У вічному місті» та «По похилій площі». На сторінках цих книжок, а також газет і журналів вміщено сотні його праць, присвячених українським діячам, найрізноманітнішим подіям, численним українознавчим явищам. У 9-томовому «Літературному словнику творів і персонажів усіх часів і всіх літератур» надрукував 75 статей, починаючи від «Історії русів» і закінчуючи етюдами про видатних письменників «розстріляного відродження» (М. Хвильового, Ю. Яновського та ін.).

Не можна не дивуватися його працездатності. Він видав «Словник українсько-італійський» (понад 100 000 гасел; Рим, 1941), що став у пригоді тодішнім емігрантам для оволодіння італійською мовою. Рукопис аналогічного за обсягом «Італійсько-українського словника» зберігається в Науковому товаристві імені Шевченка в Нью-Йорку. Час видати його нарешті в Україні, це потрібно для кращого, легшого сприймання італійських текстів.

Та працею цілого життя Є. Онацького стала народознавчого змісту «Українська мала енциклопедія» (автор увів у вжиток аббревіатуру «УМЕ»). Витинки з італійської преси, що висвітлюють історію самостійної України, в 6-ти томах великого формату зберігаються в Українському національному музеї (Чикаго), а вирізки, що висвітлюють історію України в період Другої світової війни (1940–1945), у 22 томах великого формату – в Українській вільній академії наук (Нью-Йорк). На основі цих матеріалів Є. Онацький підготував працю «Україна очима кореспондентів у Другій світовій війні». Це ті матеріали, що й досі не ввійшли в науковий обіг, науковці нашої країни їх і донині не знають.

Його книжки є в Британському музеї (Лондон), Бібліотеці Конгресу (Вашингтон), Нью-Йоркській публічній бібліотеці. 1947 року Є. Онацького було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, а 1948 року – дійсним членом Української вільної Академії наук у США. Як бачимо, наукова спадщина цієї славної людини колосальна. Професор Микола Тимошик, повернувшись з наукового стажування у США, привіз чимало матеріалів, присвячених професорові, визначивши для них такі теми: «З ненаписаної книжки про Рим», «З ненаписаної книжки про національну гідність і комплекс меншовартості», «З ненаписаної книжки про ОУН», «З ненаписаної книжки про Олега Ольжича», «Те, що просилося до “Щоденника”».

Докладне ознайомлення з УМЕ дає змогу констатувати: вона є народною енциклопедією, тим виданням, що має лежати на столі в найширшого кола людей. Адже УМЕ – це квінтесенція українського світосприймання й думання, написана зрозумілою для пересічної людини мовою.

Фактографічне наповнення для кількох сотень статей, із яких складається УМЕ, системно узято із Святого Письма, козацьких літописів, творів

Тараса Шевченка, Матвія Номиса, «Приповідок» Івана Франка, розвідок Павла Чубинського, Володимира Антоновича, Федора Вовка, Миколи Сумцова, із комплектів «Киевской старины», «Етнографічних збірників» НТШ, «Матеріалів до українсько-руської етнології» НТШ.

Пригадаймо міркування Федора Савченка, який у своїй джерельній студії 1930 року зазначав:

«Праці сучасних (часів «розстріляного відродження» – С. Б.) дослідників, а також ті сторінки, що з'явилися з-під пера членів «Київської Громади» 1870-х років, стверджують ... науково-культурницький характер в роботі такої виключної своїм значінням української організації, що нею був Південно-західний відділ Російського географічного товариства у Києві. З протоколів засідань Відділу, друкованих в його «Записках» або на шпальтах «Киевского телеграфа» 1875 року (органу «лівої», драгоманивської групи Громади), лишається також вражіння, ніби маємо діло з угрупованням, що налагоджувало підготовчу працю для утворення Української академії наук, коли б вона була організована наприкінці ХІХ ст. на західно-європейський взірець» [Савченко, с. 7].

Звіти про діяльність Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного відділу за 1873–1975 роки Павла Чубинського й Олексія Антеповича окреслюють коло тодішніх українознавців, чию діяльність підсумував Олександр Юхимович Андрієвський (1969–1930) у ґрунтовній праці «Бібліографія літератури з українського фолкльору» (Т. І. К., 1930). Їхній ряд починається з імен: Сергій Алфер'єв, Микола Амосов, Олексій Андрієвський, Володимир Андрузький, Олексій Антепович, Володимир Антонович, Петро Армашевський, Вільям Беренштам, Павло Богданов. Після погрому 1876 року їхню організацію було ліквідовано, наукові програми припинено, а архіви здебільшого понищено. Вчені, що продовжували свою діяльність, забезпечили перехід до наступного періоду, і вже в наші часи Зінаїда Зайцева констатувала: «Оформлення і діяльність національних наукових товариств – Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ) та Українського наукового товариства у Києві (УНТ), їх видавничих установ, книгарень, бібліотек і музеїв – завершувало перший і найскладніший цикл інституціоналізації української науки» [Зайцева, с. 17].

«Українська мала енциклопедія» Є. Онацького підсумувала розвиток етнології «Розстріляного відродження». Мало того, що раз у раз автор покликається на «Історію України-Руси» та «Історію української літератури» Михайла Грушевського (наукову спадщину нашого найбільшого історика в шістнадцяти книжках УМЕ прискіпливо розписано). Текст рясніє посиланнями на «Наукові збірники» Української академії наук за роки 1924–1929, збірники «Первісного громадянства» (1926–1930), «Історію

українського письменства» Сергія Єфремова, праці Володимира Гнатюка, Зенона Кузелі, Євгена Кагарова, Валерії Козловської, Костя Копержинського, Петра Курінного, Володимира Січинського, Вадима й Данила Щербаківських та інших. Він широко використовував матеріали «Народних пісень Галицької та Угорської Русі» Якова Головацького, «Гуцульщини» В. Шухевича, «Записок» НТШ. Євген Онацький цитував і зарубіжні гучні імена, зокрема Вундта, Дюркгейма, В. Кайзерлінга, Бенедетто Кроче, Ле Бона, Ортеги-і-Гассета, Джеймса Фрезера, Фюстеля де Кулянжа, Юнга та багатьох інших, чії твори «передові вчені країни Рад» не лише не цитували, а й самі в повоєнні роки не читали.

Так чинив справжній герой України в 1957–1967 роках на еміграції. І пригадаймо тим часом, що писали після війни на материку, де протягом кількох десятиріч тривало нищення й гвалтування українських письменників.

У «найавторитетнішому», «найповажнішому» тоді «Видавництві АН УРСР» за редакцією Сергія Маслова та Євгена Кирилюка вийшов «Нарис історії української літератури» (К., 1945). Щодо цього видання Леонід Хінкулов надрукував ганебну статтю «Проти буржуазно-націоналістичних перекирвань у літературознавстві» у журналі «Дніпро» (1946, № 9). За редакцією і з передмовою директора Інституту літератури АН УРСР Олександра Білецького за підписом Л. Хінкулова вийшла начебто ґрунтовна праця «Словник української літератури» (К., 1948), що мала відбити персональний склад «письменників Радянської України». Це видання справило на сучасників жахливе, убивче враження. Тут не можна було побачити жодного ймення репресованих і на той час ще не реабілітованих письменників. У колі «письменників Радянської України» не виявилось ані Миколи Зерова, Миколи Куліша, Валер'яна Підмогильного, ані десятків інших славетних діячів – їх було знищено. Щоправда, був Павло Григорович Тичина, – тільки ж представлений творами, що пройшли фільтри НКВД. Твори, які він написав, як «трубадур Центральної Ради», було вилучено. Потрапити до «Словника Хінкулова» найкращі твори Тичини не змогли. Зі спадщиною Максима Рильського, Володимира Сосюри, Миколи Бажана було вчинено так само.

Читачі, в кого буквально на очах протягом кількох десятиріч відбувалося нищення й гвалтування українських письменників, тамували в собі почуття відчаю. Не могло бути зловтіхи, що Книжкова палата УРСР видала «Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» (Х., 1954), куди, крім «Нарису історії української літератури», увійшов також «Словник Хінкулова»: сам «Зведений покажчик застарілих видань» був таємним виданням – з приписом «Для службового користування».

На щастя, в роки холодної війни і застою українознавчі студії продовжили свій розвиток, однак вийшовши для цього за межі України. Особливо цінним у цьому зв'язку вбачається внесок Є. Онацького. Його УМЕ, без перебільшення, суттєво випередила свій час. Наприклад, енциклопедична стаття «Геноцид, Народовбивство», як і десятки інших статей УМЕ випередили не лише початки нашої незалежності – вони є блискучими студіями й донині.

Освоєння діаспорної спадщини, що творилася поза державними межами, відбувається на наших очах уже на території України. Процес триває майже 30 років, починаючи від 1991, протягом цього часу відійшло ціле покоління еміграції (його перша й друга хвилі). Цей етап освоєння спадщини (як і наступні) цілком залежить від особового складу учасників цієї передачі та їхніх фінансових можливостей. Фотомеханічним способом відтворено найголовніше – словникову частину «Енциклопедії українознавства» Володимира Кубійовича, десяте видання «Правописного словника» Григорія Голоскевича.

Те, що держава здійснила за роки незалежності, шістдесятники робили багато років тому. 33 томи справи Івана Світличного, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ, засвідчують, як саме це відбувалося. У середовищі шістдесятників, наприклад, примірник 173-го тому «Записок» НТШ «запустила», вірогідно, мужній гід двох американських виставок Оксана Смішкевич. Видання мало паралельну назву – «Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою» й було присвячене українським історикам, мовознавцям, археологам, літературознавцям. Його скопіювали на фотоплівку. Шістдесятники читали 173-й том зовсім недовго. 1972 року почалась друга хвиля арештів.

На початку незалежності геніальний двотомник Євгена Маланюка «Книга спостережень» був перевиданий у Києві двічі й щоразу не так, як би хотілося. Автор порушив дуже яскраві в культурологічному плані сюжети. За умов еміграції, коли світочі української культури, як-от Йосип Гірняк, заробляли фізичною працею, він цитував своїх попередників часом із пам'яті. Тепер ці цитати треба виявити в оригінальних контекстах і ототожнити, бо їхнє зіставлення може бути (й повинно бути!) надзвичайно плідне.

З точки зору редакторської роботи ЕМУ має деякі огріхи, які не могли оминати цю працю з огляду на її підготовку силами однієї людини, – текст виглядає неуніфіковано. Так, трапляються випадки, коли ту саму особу згадують двічі під різними гаслами (Кирило Лукаріс і Лукаріс Кирило, Антоній Храповицький і Храповицький Антоній). У статтях про класиків літератури знаходимо різнобій – «Мирний Панас», але «Марко Вовчок». У першому випадку бачимо, що реєстрове слово починається з прізвища, у другому – з імені. Статті про діячів духівництва розташовані як за світ-

ськими прізвищами, так і за чернечими іменами: «Йоаким Савйолов», «Філарет Гумілевський», «Назарій Блінов», але «Гізель Інокентій», «Левицький Памфил» (у чернецтві Парфеній), «Борецький Йов» і навіть архімандрит «Домецький Гавриїл». Відповідно до встановлених у сучасній практиці канонів (див. «Енциклопедія Сучасної України») на перше місце ставиться чернече ім'я.

Енциклопедії не перекладають прізвище німецького діяча Вольфа як Вовка чи Волкова, а транслітерують такі прізвища. На жаль, в інтересах «зближення братніх народів» советська, а потім постсоветська видавнича практика імена діячів перекладала: Добролюбов і Чернишевський ставали Миколами. Для них самих це було несподіванкою. Микола й Ніколай – люди різних етнокультурних середовищ і традицій. Сучасні історики й літературознавці, представники інших наук у своїх працях намагаються змінювати цю радянську традицію. Євген Онацький робив це десятки років тому. Тому в ЕМУ маємо: «Добролюбов Ніколай», «Чернишевський Ніколай» (а не Микола), «Румянцев Пйотр» (а не Петро), «Суворін Алексей» (а не Олексій), «Толстой Фйодор» (а не Федір). Між іншим, сучасні засоби масової інформації, на щастя, правильно називають Пугіна Владіміром, а не Володимиром. Однак треба визнати, що в енциклопедії ця практика не уніфікована.

ЕМУ, перевидана у видавництві «Пульсари», містить редакторське доопрацювання, якого бракувало Є. Онацькому, відтак означені вище явища уніфіковано. Окрім цього, доопрацювання ЕМУ відбулося й в іншій площині, зокрема наведенні фактичних даних, таких як дата смерті.

Голова КГБ СРСР І. А. Серов 24 серпня 1955 року підписав директиву № 108сс, що примушувала залежних від нього людей писати неправду, коротко кажучи, брехати. З 1993 року відоме знакове листування КГБ з удовою священика Степана Горового. Посадові особи – оперуповноважений Беліков, начальник 1 відділення УАО УКГБ при РМ УРСР по Київській області Серєда й начальник УАО Беляєв восени 1955 року «учинили свої підписи» під такою ганебною довідкою: «Из архивно-следственного дела № 29972 видно, что Горевой Степан Минович ... 15 сентября 1937 года тройкой УНКВД Киевской области осужден к ВМН. Приговор исполнен 22 сентября 1937 года. Рассмотрев заявление Горевой Марии Афанасьевны и руководствуясь указанием КГБ при СМ СССР № 108сс от 24 августа 1955 года, считаю возможным объявить о том, что ее муж – Горевой Степан Минович в 1937 году был осужден на 10 лет и находясь в местах заключения, умер 28 декабря 1942 года от инфаркта миокарда» [Листування..., с. 32–35].

Такі самі довідки одержали вдова Федора Ернста, інші нащадки громадян країни, які загинули. Від них фальшиві дати смерті потрапили до енциклопедій. У наш час історики почали писати правду.

Працюючи в повоєнні роки в еміграції, Є. Онацький, так само як і автори 5-томового видання «Encyclopedia of Ukraine» (Торонто, 1984–1993), не могли знати точних дат смерті. У березні 1953 роки в піонерській статті про нищення інтелігенції в Україні українські науковці Михайло Міллер і Петро Курінний писали, що історики Пилип Клименко, Федір Ернст, етнограф Володимир Білий, антрополог Максим Ткач були заслани (насправді їх розстріляли). Є. Онацький писав так: «Замордований у таборах». У перевиданій ЕМУ відомості перевірено, виправлені дати смерті наведено у квадратних дужках. У статті про Любку Колесу він подав лише дату народження, тому що на той час піаністка була жива, померла згодом – 19 серпня 1997 року в Торонто, дату смерті в таких випадках зазначено у квадратних дужках.

Усунуто й інші фактичні помилки: стаття про Климентія Зиновієва інформує, що він нездаря як поет. Літературознавча наука відійшла від такої оцінки. Вчені звернули увагу на те, що Климентій повідомляє, наприклад, про десятки професій ремісників. Це важливо для історичної лексикографії. Тож у цій статті додано в дужках кілька речень. У статті про Українську державну академію мистецтв (Кн. XV. С. 1953) Є. Онацький помилково зазначив, що першим її ректором був Юрій Нарбут. Повторюючи це, вказується в дужках, що, насправді, першим ректором УДАМ був Федір Кричевський.

Були дискусії щодо необхідності уникати окремих термінів, зокрема таких, як «жид», «жидівський». Однак у перевиданні їх збережено, оскільки ці слова є у Грінченковому словнику української мови, у «Приказках і прислів'ях» Матвія Номиса і в Тараса Шевченка. Перше зі щойно перелічених видань – український мовний камертон, зразковий корпус української лексики, вершина української лексикографії. Друге – пам'ятка пареміографії, що виявляє світогляд українського селянства ХІХ ст., коли – до більшовиків – органічна традиція втілювалась щонайповніше. Нарешті, Шевченків «Кобзар» – найважливіша, сакральна, найгеніальніша книжка української нації. У «Кобзарі» слова «єврей» не вжито жодного разу. У цілком нейтральному контексті вживає слово «жид» і Онацький. Заборонила його совєцька цензура циркуляром від 18 грудня 1929 року, готуючись до процесу «Співки визволення України».

Редакторське доопрацювання лише поліпшило загальну цінність енциклопедичних знань, зібраних Є. Онацьким і представлених в «Українській малій енциклопедії». При цьому в оригінальному вигляді збережено мовностилістичні особливості авторського письма.

Насамкінець ще раз наголосимо на колосальному значенні ЕМУ для українознавчих студій, української й світової історії енциклопедичної справи та загалом для культурно-інтелектуального й духовного розвитку

держави, адже, як зазначають науковці, через такого роду наукову продукцію «Україна відвойовувала собі право на незалежність і окремішність, здобувала місце в сім'ї європейських народів» [Гейда, Тимченко, с. 198].

ЛІТЕРАТУРА

- Гейда О., Тимченко Т. Велика мала... (До виходу в Україні першого тому «Української малої енциклопедії» Є. Онацького). *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 197–200.
- Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Вид-во КНЕУ, 2006.
- Зубець Н. О. «Українська мала енциклопедія» – видатна пам'ятка української лексикографії. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 59–62.
- Листування з удовою священика Степана Горового з приводу дати його смерті. *Наше минуле*. Київ, 1993. Ч. 1 (6). С. 32–35.
- Мушинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист. Українська енциклопедистика. *Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика»* / За ред. М. Г. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2014. С. 99–104.
- Онацький Є. Д. Українська мала енциклопедія: У 4 т. Т. 1: «А–І». Упоряд. і наук. ред. С. Білокінь. Київ: Пульсари, 2016.
- Онацький Є. Д. Українська мала енциклопедія: У 4 т. Т. 2: «Ї–На». Упоряд. і наук. ред. С. Білокінь. Київ: Пульсари, 2018.
- Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930.

REFERENCES

- Heida, O., Tymchenko, T. (2016). Velyka mala... (Do vykhodu v Ukraini pershoho tomu "Ukrainskoi maloi entsyklopedii" Ye. Onatskoho) [Big Small... (On the first republished in Ukraine volume of The Small Ukrainian Encyclopedia by Ye. Onatskyi)]. *Siverianskyi litopys*, 6, 197-200 [in Ukrainian].
- Lystuvannia z udovoiu sviashchenyka Stepana Horovoho z pryvodu daty yoho smerti [Correspondence with the widow of the priest Stepan

- Horovyi about the date of his death]. (1993). In *Nashe mynule* (part 1(6), pp. 32-35). Kyiv [in Ukrainian].
- Mushynka, M. (2014). Yevhen Onatskyi – pry zabutyi ukrainskyi entsyklopedyst [Yevhen Onatskyi as a forgotten encyclopedist of Ukraine]. In M. H. Zhelezniak (Ed.), *Proceedings of the 3d International Conference "Ukrainska entsyklopedystyka"* (pp. 99-104). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye. D. (2016). *Ukrainska mala entsyklopediia [The Small Ukrainian Encyclopedia]* (Vol. 1, reprinted ed. by S. Bilokin). Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye. D. (2018). *Ukrainska mala entsyklopediia [The Small Ukrainian Encyclopedia]* (Vol. 2, reprinted ed. by S. Bilokin). Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
- Savchenko, F. (1930). *Zaborona ukrainstva 1876 r.: do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860-1870-kh rr. [Prohibition of Ukrainianism in 1876: on the History of Social Movements in Ukraine in the 1860s-1870s.]*. Kharkiv, Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 430 s [in Ukrainian].
- Zaitseva, Z. I. (2006). *Ukrainskyi naukovi rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets 19 – pochatok 20 st.) [Social Movement of Ukrainian scientists: in context of Institutional Development (late 19th & early 20th century)]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Zubets, N. O. (2002). "Ukrainska mala entsyklopediia" – vydatna pamiatka ukrainskoi leksykohrafii [The Small Ukrainian Encyclopedia is an important achievement of lexicography in Ukraine]. *Kultura narodov Prichernomoria*, 32, 59-62 [in Ukrainian].